

Iustin Martirul și moartea sufletelor

M.O. YOUNG

De nenumărate ori, accentuat sau întâmplător, Iustin Martirul afirmă că păcătoșii sunt pedepsiți etern în focul veșnic. Nici o trăsătură a vieții de apoi nu primește o mențiune atât de statornică. Pedepsa veșnică este unul dintre aspectele în care creștinismul își manifestă superioritatea față de sistemele filosofice¹.

Această poziție clară, conștientă și solidă pare să contrazică în mod direct învățătura Bătrânului pe care Iustin îl prezintă în capitolele 3-8 ale *Dialogului cu Trifon* ca fiind intermediarul convertirii sale la creștinism. Potrivit Bătrânului, sufletele, deși muritoare, nu mor toate, pentru că acest lucru ar reprezenta ceva neașteptat pentru păcătos. Mai degrabă, în timp ce așteaptă vremea judecării, sufletele celor buni trăiesc mai departe într-un loc mai bun, iar sufletele celor nedrepti și păcătoși, într-unul mai rău. Astfel, unele suflete pretuite de Dumnezeu, nu mor; celelalte sunt pedepsite de vreme ce Dumnezeu voiește ca ele să existe și să fie pedepsite.

Aceste cuvinte ale *Dialogului* 5, 3 par a susține afirmația Bătrânului potrivit căreia sufletele păcătoșilor sunt pedepsite numai o vreme, iar apoi încetează să mai existe. Dacă mai rămâne loc pentru a ne îndoii de faptul că sufletele într-adevăr mor sau doar există această posibilitate², dar curând cedează în fața viitoarelor observații ale Bătrânului din capitolul următor. A trăi, argumentează acesta în *Dialogul* 6, 2, nu este însușirea sufletului în același mod în care este pentru Dumnezeu. Un om nu trăiește veșnic, fiind suflet nemuritor unit cu trup; căci atunci când această armonie trebuie stricată, sufletul părăsește trupul, iar omul încetează să mai existe. La fel se întâmplă și în cazul sufletului; când sufletul trebuie să-și încheie existența, spiritul dătător de viață este luat de la el și sufletul nu mai există, retrăgându-se acolo de unde a venit. În acest fragment, moartea sufletelor este afirmată fără echivoc și nu se potrivește prea bine cu ideea sufletelor pedepsite veșnic, idee pe care Iustin insistă în general.

Contradicția pare a fi suficientă și deseori remarcată. Dar este oare adevărată? Cred că un răspuns se poate formula împăcând învățătura Bătrânului cu opiniile

¹ Cf. *Apol.* 8, 4.

² Punctul de vedere al lui Charles (Karl Gottlich) Semisch, *Iustin Martirul: viața, scrierile și concluziile sale* (trad. J.R. Ryland, Edinburgh, 1843), II, pp. 485 ș.u.

lui Iustin adoptate în altă parte. Ca acesta să fie convingător depinde, poate, de problema mai cuprinzătoare a faptului cât este de probabil ca Iustin să se fi contrazis în acest fel.

De vreme ce nu voi aborda aici această vastă problemă, mă limitez la a sublinia că, în expunerile lui Tatian, ni se prezintă o învățătură privind viața de dincolo compatibilă atât cu observațiile Bătrânului citate mai sus, cât și cu accentul pus, de obicei, de Iustin pe pedeapsa veșnică. Deoarece Tatian a fost discipolul lui Iustin, există o probabilitate istorică a ipotezei conform căreia Iustin, în ceea ce privește această problemă, susținea multe din concluziile lui Tatian, iar în aceste afirmații poate fi găsită unitatea fundamentală dintre învățătura Bătrânului și cea a lui Iustin.

Iată cuvintele lui Tatian din *Oratio ad Graecos* 13, 1:

„Sufletul nu este nemuritor în sine, o, grecilor, ci muritor. Totuși poate să nu moară. Dacă, într-adevăr, nu cunoaște adevărul, moare și dispăre o dată cu trupul, dar învie din nou, împreună cu trupul, la sfârșitul lumii, primind moartea ca pedeapsă în veșnicie. Dar, dacă dobândește cunoștința de Dumnezeu, nu moare, deși dispăre pentru o vreme... Căci sufletul nu păstrează spiritul, ci este păstrat de acesta.”

Punctul de vedere al lui Tatian susține moartea sufletelor, la fel ca și Bătrânul, dar și pedepsirea veșnică a păcătoșilor – mulțumindu-l pe Iustin – de vreme ce sufletele împreună cu trupurile sunt reînsuflețite pentru veșnicie la învierea de la sfârșitul lumii. Dacă învățătura lui Tatian poate fi cu adevărat asimilată celei din *Dialogurile* 5, 3 și 6, 2, pe de o parte, și punctelor de vedere obișnuite ale lui Iustin, pe de alta, presupusa contradicție dintre Iustin și Bătrânul său va dispăre.

Dacă ceea ce Iustin învață în afara *Dialogurilor* 5 și 6 este, după cum adesea s-a presupus³, nemurirea sufletelor, acest lucru ar reprezenta o lovitură fatală pentru acest mod de a rezolva problema. Dar textul lui Iustin oferă o justificare insuficientă pentru a afirma că el învață, într-adevăr, despre nemurirea sufletelor, cu condiția ca această expresie să fie înțeleasă potrivit mentalității anticilor și nu doar ca un termen general pentru orice credință în supraviețuirea umană după moarte. Considerând că răstoarnă întreaga relație a convertirii sale pentru a demonstra netemeinicia nemuririi sufletului⁴, este *a priori* improbabil ca să fi aderat la aceasta. Mai mult, însuși Iustin critică învățătura sufletului nemuritor atunci când îi spune lui Trifon că acest lucru subminează nădejdea pioasă în Dumnezeu⁵.

³ Cf. Niels Hylclahl, *Philosophie und Christentum: Eine Interpretation der Einleitung zum Dialog Justins* („Acta theologica Danica”, IX; Copenhagen, 1966), p. 125; L.W. Barnard, *Justin Martyr, His Life and Thought* (Cambridge, 1967), p. 113.

⁴ Acest important punct de vedere a fost stabilit dincolo de orice îndoială de J.C.M. van Winden, *An Early Christian Philosopher: Justin Martyr's Dialogue with Trypho, Chapter One to Nine* (Leiden, 1971), pp. 58-110; într-adevăr se poate argumenta că nemurirea sufletului este, în mod unic, centrul criticii aduse lui Iustin mai mult decât îl percepe van Winden.

⁵ *Dial.* 1, 5.

Doar o singură dată, în *Apologia* 44, 9, Iustin vorbește despre învățătura privind nemurirea sufletelor într-un mod care ar putea însemna aprobare. În acel fragment el spune că filosofii și poeții au derivat din Scriptură *aphormas* – pretextul, motivația sau punctul de plecare – al expunerii lor privind nemurirea sufletului, pedeapsa după moarte, contemplarea lucrurilor dumnezeiești și alte învățături asemănătoare. Însă derivarea nu înseamnă identitate. Mai mult, în altă parte, Iustin critică versiunea păgână a învățaturii despre pedeapsa după moarte⁶, precum și cea a contemplării divine⁷. Acest lucru indică în mod hotărât că Iustin era de părere că învățătura păgână despre nemurire, asociată aici cu învățăturile păgâne despre pedeapsă și contemplare, era, asemenea acestora, o copie nu fidelă, ci denaturată a adevărului scripturistic care a inspirat-o. Iustin putea indica această relație fără a fi însă de acord cu învățătura.

Iustin vorbește fără ezitare de nemurire, dar nu despre nemurirea sufletului. Într-un fragment, nemurirea avută în vedere e tocmai nemurirea trupului – adică, a trupurilor înviate ale păcătoșilor în care aceștia suferă chinurile veșnice⁸. Altă dată Iustin vorbește de nemurire în legătură cu creația, ca fiind cea pentru care a fost creat omul și pe care a pierdut-o prin păcat⁹. Dar în toate celelalte situații nemurirea este asociată cu a doua venire a lui Hristos și cu învierea morților¹⁰. În nici unul dintre fragmentele despre nemurire nu este menționat sufletul.

Pe lângă învierea spre nemurire, Iustin mai credea și într-o supraviețuire temporară a sufletelor, dar există motive de îndoială privind problema dacă cele două idei se aflau într-o strânsă legătură în gândirea sa. În primul rând, ele se bazează pe dovezi diferite. Mărturia că învierea spre nemurire este, de obicei, inclusă în mărturia profetică a celei de-a doua veniri a lui Hristos. Mărturia că sufletele supraviețuiesc morții și trăiesc separate de trup este extrasă de Iustin din relatarea despre chemarea lui Samuel de către vrăjitoarea din Endor și din alte cazuri de necromanție, profetism sau magie¹¹. De asemenea, Iustin pare a fi constant în numirea sălașului morților Hades, iar a locului în care păcătoșii merg după înviere, Gheenă¹².

Iustin face diferență și între pedeapsa sufletelor după moarte și pedeapsa veșnică ce începe la înviere. În *Apologie* 24, 4 afirmă: „Din punctul de vedere al pedepsei sufletelor păcătoșilor, care sunt condamnați chiar și după moarte, și din cel al bunăstării celor buni, care au fost izbăviți de pedeapsă, se pare că spunem aceleași lucruri ca și poeții și filosofii”. Aici Iustin se referă cu siguranță la o răsplată primită înainte de înviere, deoarece continuă ideea unui fragment anterior în care se presupune că păgânii și creștinii erau de acord cu supraviețuirea

⁶ *Apol.* 8, 4.

⁷ Cf. *Apol.* 58, 3; *Dial.* 2, 6.

⁸ *Dial.* 130, 2.

⁹ *Dial.* 124, 4.

¹⁰ *Dial.* 45, 4; 46, 7; 69, 7; 117, 3.

¹¹ *Dial.* 105, 4-6; *Apol.* 18, 2.

¹² *Apol.* 19, 8; *Dial.* 99, 3; subiectul de la masculin plural din fragmentul anterior indică faptul că Iustin aplică pronumele feminin „persoanelor” și nu sufletelor.

conștientă a sufletelor, dar nu și cu învierea. Dacă sunt de acord în privința pedepsei, după cum afirmă el aici, trebuie să fie vorba de o pedeapsă temporară, anterioară învierii. Atunci când Iustin vorbește despre pedeapsa *veșnică*¹³, suntem îndreptățiți să credem că se referă nu la pedeapsa în care credeau și păgânii, ci la ceva care va începe, după cum spune în *Dialogul* 117, 3, „când (Hristos) va învia toți oamenii, așezându-i pe unii, cinstiți, nemuritori și scutiți de durere, într-o împărăție veșnică și de nezdruccinat, iar pe alții trimitându-i într-o veșnică pedeapsă a focului”.

Pentru a rezuma, Iustin a renunțat la orice credință în nemurirea sufletului. Ideile sale privind viața de după moarte sunt centrate pe înviere, judecată și sfârșitul lumii. La un nivel secundar, el credea, de asemenea, într-o răsplată și o pedeapsă a sufletelor în perioada intermediară între moarte și înviere. În ambele cazuri el reprezintă în totalitate tradiția apocalipsei iudaice, Noul Testament și ortodoxia eclesială a secolului al II-lea.

Astfel, punctul de vedere al lui Iustin privind viața de dincolo corespunde cu vorbele Bătrânului. Stoicismul, peripatetismul și învățăturile lui Plutarh, *de facie in orbe lunae*, au fost folosite pentru a justifica uneori teoriile Bătrânului¹⁴, dar nu în mod necesare. În *Dialogul* 5, 3, Bătrânul spune că sufletele trăiesc într-un loc mai bun sau mai rău, după merit, așteptând timpul judecării. Nicăieri în eshatologia elenismului păgân răsplata și pedeapsa nu preced judecata în acest mod. Pedeapsa înaintea judecării este o anomalie, un produs întâmplător al istoriei gândirii apocaliptice¹⁵ și un semn negreșit al prezenței tradiției respective.

Din nou, spiritul dătător de viață despre care vorbește Bătrânul în *Dialogul* 6, 2 își are originea în tradiția biblică – anume în Facerea 2, 7 cf. Înțelepciunea 15, 11. Triada Bătrânului – trup, suflet și *pnevma* – seamănă, într-adevăr, cu trupul, sufletul și *nous*-ul antropologiei filosofice. Cu toate acestea, *pnevma* și *nous* sunt termeni ce derivă din sfere filosofice relativ diferite, și anume, dihotomistă, în primul caz, și trihotomistă, în cel de-al doilea. Deși exemplele lui Filon arată că acești termeni ar putea fi egalați, făcând ca suflarea de viață creatoare să fie același lucru cu inspirarea rațiunii, conceput ca elementul nemuritor din constituția umană, nu există nici un motiv să-l bănuim pe Bătrânul lui Iustin de asemenea complicații¹⁶. Distrugând, astfel, sufletul divin și nemuritor, nu mai avea nici un motiv să introducă un *pnevma* nemuritor. El încearcă, pur și simplu, să explice cum sufletul, care este principiul vieții trupesti, poate el însuși muri. Își află răspunsul în pierderea răsufării sale de viață care – potrivit Facerii 2, 7 – a dat naștere la început sufletului viu.

¹³ Cf. *Apol.* 18, 2; *App.* 1.

¹⁴ Pentru detalii, vezi Hyldahl, pp. 215-227.

¹⁵ Aceasta înseamnă unirea vechii credințe în Șeol cu învățătura apocaliptică post-exilică despre înviere și judecată; cele *trei* judecări ale *Test. Abr.* XII, pot fi un răspuns la stângăcia acestei combinații, soluționată în Evul Mediu prin descoperirea judecării particulare.

¹⁶ Vezi Birger A. Pearson, *The Pneumatikos-Psychikos Terminology* (SBL Dissertation Series, 12, 1973), pp. 11 ș.u., 17-21.

Cele spuse până aici arată că învățătura obișnuită a lui Iustin privind viața de după moarte se încadrează în aceeași tradiție generală ca și vorbele puse în gura Bătrânului, precum și că nimic din aceasta nu exclude ca el să fi susținut puncte de vedere asemănătoare cu cele ale lui Tatian. El nu afirmă despre suflet că ar fi nemuritor; nu *neagă* faptul că acesta poate muri o perioadă. Problema care se pune acum este aceea dacă învățătura Bătrânului e, de asemenea, compatibilă cu cea a lui Tatian.

Tatian spune clar că moartea sufletelor are loc înainte de înviere. Problema noastră o reprezintă faptul că Bătrânul este la fel de tăcut în privința învierii precum este și Iustin în privința morții sufletelor. Cum putem ști dacă Biserica vorbește despre o moarte temporară a sufletelor, la fel ca Tatian, și nu despre o distrugere permanentă?

Cel puțin un lucru îl putem stabili cu siguranță. Bătrânul *știe* despre înviere. Atunci când vorbește despre sufletele ce se bucură de răsplată în timp ce așteaptă vremea judecății, el se situează negreșit în tradiția apocaliptică iudeo-creștină, după cum am văzut mai sus. În acea tradiție, judecata este legată de înviere. Iustin o omite, probabil datorită faptului că o mențione clară despre înviere în contextul literar al unei discuții cu un filosof păgân l-ar fi implicat pe Bătrân în explicații pe care autorul a dorit să le evite. Dar nu ar fi vrut ca cititorii creștini să se îndoiască de faptul că Bătrânul știa de înviere și ținea seama de ea.

Dacă recunoaștem că Bătrânul se referea la înviere, fragmentul din *Dialogul* 6, 2, cu analogia sa între separarea trupului de suflet și separarea sufletului de spiritul de viață dătător, seamănă, într-adevăr, foarte mult cu învățătura lui Tatian. Nici nu mai trebuie menționat faptul că Bătrânul nu putea să se gândească la o separare între suflet și trup *după* înviere, de vreme ce analogia sa nu are sens dacă nu se referă la moartea naturală. Deci moartea sufletului, similară morții omului, trebuie să aibă loc înainte de înviere. Dar nu este finală. Nu există nici o distrugere totală și nici o contradicție în învățătura despre pedeapsa veșnică.

Din nefericire, situația nu este la fel de clară și în *Dialogul* 5, 3. După afirmația potrivit căreia sufletele celor buni continuă să trăiască într-un loc mai bun, iar sufletele păcătoșilor într-unul mai rău, în timp ce așteaptă vremea judecății, Bătrânul continuă după cum urmează: „Astfel, (οὐτωζ) cei din primul grup, fiind arătați (participiul φανεῖσθαι) vrednici de Dumnezeu, nu mai mor; cei din celălalt grup sunt pedepsiți atât timp cât voiește Dumnezeu ca ei să existe și să fie pedepsiți”. J.C.M. van Winden a dovedit clar că οὐτωζ trebuie înțeles aici ca având un sens temporal¹⁷. Deci sensul este: „După judecată” (care înseamnă, desigur, și după înviere), „cei care au fost arătați *la judecată* ca fiind vrednici de Dumnezeu, nu mai mor” (după cum se spune despre învierea lui Hristos la Romani 6, 9). Dacă aceasta este interpretarea corectă, pedepsirea păcătoșilor atât timp cât Dumnezeu voiește ca ei să existe și să fie pedepsiți apare, de asemenea, după înviere, ceea ce exclude cu siguranță orice concept de pedeapsă veșnică.

¹⁷ *An Early Christian Philosopher*, p. 91.

Având în vedere că am ajuns atât de aproape de sarcina de a pune de acord spusele lui Iustin și cele puse pe seama Bătrânului, nu se poate susține că întregul plan ar trebui să dea greș din cauza unui οὐτως temporal. Totuși, sunt posibile și alte interpretări. De exemplu: „[οὐτως=]. Astfel, în această situație (și anume, cu sufletele celor buni într-un loc mai bun, iar cele ale păcătoșilor într-unul mai rău, așteptând vremea judecării), primul grup, cei care *în viață* au fost vrednici de Dumnezeu, nu mai mor¹⁸, grupul celălalt fiind pedepsit *în locul cel mai rău* atât timp cât Dumnezeu voiește ca ei să existe și să fie pedepsiți”.

Indiferent de valoarea filologică a acestei interpretări a fragmentului, logica acestui context este puternic în favoarea sa. Dacă Bătrânul este menit să știe despre învierea tuturor – iar referințele către judecată din acest fragment arată că este – atunci moartea sufletelor din *celălalt* fragment, *Dialogul* 6, 2, trebuie înțeles ca precedând învierea, la fel ca moartea sufletelor de la Tatian. Totuși, dacă citim οὐτως în sens temporal, suntem obligați să credem că, în *Dialogul* 5, 3, Bătrânul învață despre o distrugere totală și permanentă a sufletelor, *ulterioară* învierii. În acest moment, presupunerea de inconsecvență din partea lui Iustin devine ridicolă. Din nenumărate motive, intenționat sau nu, este posibil ca Iustin să-l fi arătat pe Bătrân ca prezentând o învățătură despre viața de după moarte care era în contradicție cu cea a lui Iustin. Dar, oare, se poate presupune că a fost atât de absurd încât să-l lase pe Bătrân să vorbească, în capitolul al 5-lea, despre o moarte a sufletelor de după înviere, iar în capitolul următor despre una de dinainte de înviere?

În afară de cazul în care Iustin poate fi învinovățit de neglijență într-o așa mare măsură, învățătura Bătrânului despre o moarte a sufletelor înseamnă numai o dispariție temporară și nu contrazice învățătura despre nemurirea după înviere. Moartea sufletelor prezentată de Bătrân este, în fond, aceeași ca la Tatian. În *Apologie* 8, 4, Iustin vorbește despre o judecată asupra trupurilor împreună cu sufletele ce luaseră ființă (σωμασι μετα ψυχων γενομενων). Acesta este singurul fragment pe care îl cunosc, în afara *Dialogurilor* 5-6, în care este posibil ca Iustin să facă aluzie la o moarte și o restabilire a sufletelor, iar această legătură nu poate fi pusă la îndoială. Dar, după cum am văzut, Iustin nu învață nicăieri despre o nemurire a sufletului care să excludă această idee.

În general, premisele privind credința că Iustin susținea, mai mult sau mai puțin, aceleași puncte de vedere despre viața de după moarte ca și Tatian, sunt destul de întemeiate. Cea mai puternică obiecție împotriva acestora stă în rezerva lui Iustin, care face posibilă ideea că unele suflete într-adevăr mor numai pentru a învia, și atunci foarte vag, în aceste două fragmente de la sfârșitul convertirii narative din *Dialogului cu Trifon*. Din discuția lui Iustin despre creștinii ce țin legea iudaică¹⁹ și din apărarea hiliasmului²⁰, aflăm că era sensibil la problemele delicate

¹⁸ Vezi observațiile foarte utile ale lui van Winden privind „a doua moarte”, *ibid.*, pp. 104 ș.u.

¹⁹ *Dial.* 47, 1-4.

²⁰ *Dial.*, 80, 2-4.

ale ortodoxiei. Învățătura despre moartea sufletelor ar fi putut foarte bine fi o teorie proprie, influențată de credințele stoice care i s-ar fi părut alternativa logică la nemurirea platonice pe care a respins-o atunci când a devenit creștin²¹. În orice caz, ar fi fost conștient că moartea sufletelor nu era o învățătură prezentată în mod general în Biserică. De aici și mențiunea prudentă despre aceasta. Tatian, fiind mai puțin preocupat de ortodoxie, a propovăduit-o în mod deschis ca pe o realitate.

Traducere din limba engleză de Geanina Chiriac

²¹ În mod propriu, deși cu multe schimbări (cf. Arnim II, 809-822), stoicii învățau că sufletele păcătoșilor supraviețuiesc morții pentru un timp, iar cele ale oamenilor înțelepți până la *eopyrosis* și *palingenesis* lumii, momente pe care Iustin le-a asociat cu *eschaton*-ul creștin (cf. *Apol.* 20, 1; *App.* 7, 3).